

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA TERMINOLOGIYA VA TERMINSHUNOSLIK MASALALARI

Suyunov Bahodir Turdiyevich

DTPI O'zbek tili va adabiyoti kafedrası

dotsenti, filologiya fanlari doktori

Bozorova Zuhra Turg'unali qizi

Denov tadbirkorlik va pedagogika

instituti 4-bosqich 403-guruh talabasi

Boymirzayev Muhammad Mustafaqul o'g'li

Denov tadbirkorlik va pedagogika

instituti 4-bosqich 403-guruh talabasi.

Annotatsiya: Ushbu maqolada tilshunoslikda terminologiya va terminshunoslik masalalari, ularning shakllanishi, rivojlanish qonuniyatlari hamda ilmiy tizimdagi o'rni tahlil qilinadi. Terminlarning ilmiy tushunchalarni ifodalashdagi aniqligi, bir ma'noliligi va tizimlilik xususiyatlari asosiy nazariy mezon sifatida yoritilgan. Shuningdek, terminologik tizimlarning ichki va tashqi omillar asosida rivojlanishi, terminlarning hosil bo'lish usullari hamda xalqaro va milliy terminshunoslik maktablarining yondashuvlari qiyosiy jihatdan o'rganilgan. Maqolada Yevropa, rus va o'zbek terminshunoslik maktablarining ilmiy qarashlari tahlil qilinib, ularning umumiy va farqli jihatlari ochib berilgan. Tadqiqot natijalari terminologiyaning nafaqat lingvistik, balki kognitiv va ijtimoiy hodisa ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: termin, terminologiya, terminshunoslik, terminologik tizim, ilmiy tushuncha, bir ma'nolilik, tizimlilik, standartlashtirish, leksik qatlam, ilmiy muloqot, o'zlashma terminlar, milliy terminologiya.

Kirish

Til jamiyat taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq bo'lgan murakkab ijtimoiy hodisadir. Jamiyat rivojlangan sari fan, texnika, madaniyat, iqtisodiyot va boshqa sohalarda yangi tushunchalar vujudga keladi. Ushbu tushunchalarni ifodalash uchun esa maxsus til birliklariga ehtiyoj tug'iladi. Natijada tilning terminologik qatlami shakllanadi va boyib boradi. Terminologik qatlam til lug'at tarkibining muhim qismlaridan biri bo'lib, u ilmiy bilimlarni aniq va izchil ifodalashga xizmat qiladi.¹

Terminologiya va terminshunoslik zamonaviy tilshunoslikning eng muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, u ilmiy tafakkur, fan taraqqiyoti hamda ijtimoiy kommunikatsiyaning asosiy vositalarini o'rganadi. Fan va texnika rivojlangan sari

¹ Hamidulla Dadaboyev. O'zbek terminologiyasi masalalari. — Toshkent, 2019.

yangi tushunchalar paydo bo'ladi va ularni ifodalash uchun maxsus til birliklari – terminlar shakllanadi. Shu bois terminologiya nafaqat til tizimining leksik qatlami, balki ilmiy bilish jarayonining ajralmas qismi hisoblanadi.

“Termin” lotincha terminus so'zidan olingan bo'lib, “chegara”, “aniq belgi” ma'nolarini bildiradi. Tilshunoslikda termin muayyan fan yoki soha doirasida qo'llaniladigan, aniq va bir ma'noli tushunchani ifodalovchi maxsus lisoniy birlik sifatida talqin etiladi. Termin oddiy so'zlardan farqli ravishda emotsional-ekspressivlikdan xoli bo'lib, mantiqiy aniqlikka asoslanadi.

Terminologiya esa muayyan fan yoki kasb-hunarga oid terminlar tizimidir. Har bir soha o'zining tushunchalar tizimiga ega bo'lib, ushbu tizimni ifodalovchi terminlar majmuasi ilmiy kommunikatsiyani ta'minlaydi.

Terminlar ilmiy muloqotning asosiy vositasi hisoblanadi. Ular fan sohalarida tushunchalarning aniq va bir xil talqin qilinishini ta'minlaydi. Shu sababli terminologiya har qanday ilm-fan taraqqiyotining muhim tarkibiy qismi bo'lib, terminshunoslik esa ushbu tizimning nazariy va amaliy asoslarini ishlab chiquvchi fan sifatida muhim ahamiyatga ega.

Terminologik birliklarning shakllanishi tasodifiy hodisa emas. U muayyan qonuniyatlar asosida amalga oshadi. Avvalo, terminlar tushuncha bilan bevosita bog'liq bo'ladi. Oddiy so'zlarda ma'noning kengayishi, ko'chishi yoki emotsional-ekspressivlik kuzatilishi mumkin bo'lsa, terminlarda bunday holatlar imkon qadar cheklanadi. Chunki terminning asosiy vazifasi ilmiy tushunchani aniq va bir ma'noli tarzda ifodalashdan iboratdir.

Tilshunos olimlarning ta'kidlashicha, terminning asosiy belgilaridan biri uning tizimlilik xususiyatidir. Har qanday termin alohida holda emas, balki ma'lum bir terminologik tizim tarkibida faoliyat ko'rsatadi. Masalan, tilshunoslikka oid fonetika, fonema, allofon, urg'u, intonatsiya kabi terminlar o'zaro bog'liq bo'lib, yagona ilmiy tushunchalar tizimini tashkil etadi. Xuddi shuningdek, pedagogika, iqtisodiyot, huquq yoki tibbiyot sohalarida ham o'ziga xos terminologik tizimlar mavjud.²

Terminologik tizimlarning rivojlanishida ichki va tashqi omillar muhim rol o'ynaydi. Ichki omillarga tilning o'z imkoniyatlari asosida yangi terminlar yaratish jarayoni kiradi. Bunda so'z yasashning affiksatsiya, kompozitsiya, semantik taraqqiyot kabi usullaridan foydalaniladi. Tashqi omillar esa boshqa tillardan terminlarning o'zlashishi bilan bog'liqdir. Ayniqsa, ilm-fan va texnologiyalar rivojlangan mamlakatlar tillaridan kirib kelayotgan terminlar bugungi terminologik tizimlarning muhim qismini tashkil etadi.

Terminshunoslik XX asr boshlarida mustaqil fan sifatida shakllandi. Avstriyalik olim Eugen Wüster zamonaviy terminshunoslikning asoschisi sifatida e'tirof etiladi. U

² Mahmudov N. O'zbek tilshunosligi va zamonaviy yondashuvlar. — Toshkent, 2018

terminlarni standartlashtirish, unifikatsiya qilish va xalqaro miqyosda bir xilda qo'llash g'oyalarini ishlab chiqqan.³

Wüsterning qarashlariga ko'ra, terminologik tizimlar tartibli va bir ma'noli bo'lishi kerak, chunki ilmiy muloqotning aniqligi aynan shu omilga bog'liq.

Rus tilshunosligida terminologiya masalalari Dmitriy Lotte, Aleksandr Reformatskiy va Vladimir Danilenko kabi olimlar tomonidan chuqur o'rganilgan. Ular terminning lingvistik tabiati, uning tizimdagi o'rni hamda terminologik me'yorlashuv jarayonlarini ilmiy asoslab berganlar. Ularning fikricha, terminlar faqat so'z emas, balki ilmiy tushunchaning aniq ifodasidir va ularning tizimlilik fan rivojida hal qiluvchi ahamiyatga ega.

O'zbek tilshunosligida terminologiya masalalari mustaqillikdan keyingi davrda jadal rivojlandi. H. Dadaboyev, A. Madvaliyev, E. Begmatov, N. Mahmudov kabi olimlar o'zbek terminologiyasining shakllanishi, rivojlanishi va me'yorlashuvi masalalarini chuqur tadqiq etganlar. Shuningdek, X. Narxodjayeva, S. Usmonov, M. Mirhamidov va S. Hasanovlarning ishlari terminlarning kasbiy nutqdagi o'rni va ilmiy kommunikatsiyadagi ahamiyatini yoritib bergan.

H. Dadaboyev terminlarni ilmiy tushunchalarni aniq ifodalovchi birlik sifatida baholab, ularning tizimlilik va aniqlik xususiyatlarini asosiy mezon sifatida ko'rsatadi.

Terminologiya va terminshunoslikka oid nazariy qarashlar tahlili shuni ko'rsatadiki, mazkur soha rivojida turli ilmiy maktablar o'ziga xos yondashuvlarni ilgari surgan. Xususan, E. Wüster terminologiyaning standartlashtirilishi va xalqaro miqyosda bir xilda qo'llanishi masalalariga ustuvor ahamiyat bergan bo'lsa, D. Lotte hamda A. Reformatskiy terminlarning lingvistik tabiati va terminologik tizimlarning shakllanish qonuniyatlarini tadqiq etganlar. O'zbek tilshunosligida esa H. Dadaboyev, A. Madvaliyev va E. Begmatovlar terminologiyaning milliy xususiyatlari, termin yaratish tamoyillari hamda terminlarni me'yorlashtirish masalalariga alohida e'tibor qaratganlar.

Mazkur qarashlarning qiyosiy tahlili shuni ko'rsatadiki, jahon terminshunosligida terminning aniqligi va standartlashuvi ustuvor yo'nalish sifatida talqin qilinsa, o'zbek terminshunosligida terminlarning milliy til imkoniyatlari asosida shakllanishi va ularning adabiy til me'yorlariga mosligi muhim mezon sifatida qaratiladi. Biroq har ikkala yo'nalishni birlashtiruvchi jihat terminning ilmiy tushunchani aniq, ixcham va tizimli ifodalash vazifasidir. Terminologik qarashlarni tahlil qilganda, G'arb (Wüster), rus va o'zbek tilshunoslik maktablari o'rtasida umumiy va farqli jihatlar mavjud.

Umumiy jihat: barcha yondashuvlarda terminning aniqligi, bir ma'noliligi va tizimlilik xususiyati asosiy mezon sifatida qaratiladi.

³ Eugen Wüster. Introduction to the General Theory of Terminology. — Vienna, 1979.

Farqli jihat: Wüster maktabi ko'proq standartlashtirish va xalqaro bir xillikka urg'u beradi, rus tilshunosligi esa terminning lingvistik tabiatini chuqur tahlil qiladi, o'zbek tilshunosligi esa milliy terminologik tizimni shakllantirish va milliy muqobillar yaratishga e'tibor qaratadi.

Bizning nazarimizda, zamonaviy terminologiyani o'rganishda terminlarni faqat lisoniy birlik sifatida emas, balki ilmiy tafakkur va ijtimoiy taraqqiyot mahsuli sifatida ham baholash zarur. Chunki yangi fan tarmoqlari va texnologiyalar rivojlanishi bilan yangi terminlar yuzaga keladi, mavjud terminlarning semantik imkoniyatlari kengayadi va terminologik tizimlar takomillashib boradi. Shu sababli terminologik birliklarni tadqiq etishda lingvistik omillar bilan bir qatorda ekstralingvistik omillarni ham hisobga olish ilmiy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi.

Demak, terminologiya va terminshunoslik masalalarini o'rganish nafaqat terminlarning mohiyatini anglashga, balki fan va jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq til jarayonlarini chuqurroq tahlil qilishga ham xizmat qiladi. Bu esa terminologik birliklarni tadqiq etishda tizimlilik, me'yoriylik va funktsionallik tamoyillariga tayanish zarurligini ko'rsatadi. Bundan tashqari, mazkur tahlillar asosida shuni ayta olamizki, zamonaviy terminologik tizimlar endilikda faqat lingvistik emas, balki kognitiv va raqamli jarayonlar bilan ham uzviy bog'liqdir. Sun'iy intellekt va elektron lug'atlar terminlarning avtomatik standartlashuvi va qayta ishlanishiga imkon bermoqda.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, terminologiya va terminshunoslik fan, texnika va jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog'liq murakkab ilmiy sohadir. Terminlar ilmiy tafakkurni ifodalovchi asosiy vosita bo'lib, ularning aniqligi va tizimliliigi ilmiy muloqot samaradorligini belgilaydi. O'zbek tilshunosligida bu sohaning rivoji milliy terminologik tizimni shakllantirish va ilmiy tilni boyitishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Eugen Wüster. Introduction to the General Theory of Terminology. — Vienna, 1979.
 2. Dmitriy Lotte. Основы построения научно-технической терминологии. — Moskva, 1961.
 3. Aleksandr Reformatskiy. Введение в языкознание. — Moskva: 1967.
 4. Vladimir Danilenko. Русская терминология. — Moskva, 1977.
 5. Hamidulla Dadaboyev. O'zbek terminologiyasi masalalari. — Toshkent, 2019.
 6. Alisher Madvaliyev. Terminologiya va adabiy til. — Toshkent, 2015.
 7. Erkin Begmatov. O'zbek tili leksikologiyasi va terminologiyasi. — Toshkent, 2012.
 8. X. Narxodjayeva. Jarayon anglatuvchi terminlar va ularning o'zbek tilidagi o'rni. — Toshkent, 2013.
 9. S. Usmonov, M. Mirhamidov, S. Hasanov. Yuridik nutq madaniyati. — Toshkent, 2007.
- Mahmudov N. O'zbek tilshunosligi va zamonaviy yondashuvlar. — Toshkent, 2018